

E-ISSN 2645-9132

Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi

Ayşe UZUN | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827> | auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryem72>

Öz

Dil birikimini kayıt altına almak, filolojik varlığın korunması, kutsal metin incelemeleri, devletler arası siyasi ilişkiler, bilgiyi muhafaza etmek ve yabancı kültürlerle irtibat kurmak gibi hususlar sözlüklerin hazırlanmasında etkili olmuştur. Klasik Arapça sözlükçülüğün gelişiminde de buna benzer unsurların tesirinden bahsedilebilir. Bu etkenler arasından özellikle dinin, erken dönem Arapça sözlükçülüğün ortaya çıkışında merkezi bir rol oynadığı vurgulanır. Erken dönem Arapça sözlükleriyle kastettiğimiz eserler, Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) *Kitâbü'l-Ayn*, Ezherî'nin (öl. 379/980) *Tehzîbü'l-Luga*, Ahmed b. Fâris'in (öl. 395/1004) *Mekâyisü'l-Luga* ve Mücmelü'l-Luga ve Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) *es-Sıhah* adlı sözlükleridir. Bu makalenin zamansal çerçevesi, Arapça sözlükçülüğün zirve dönemi olarak nitelendirilen hicrî dördüncü asır dahil olmak üzere ilk dört asırla sınırlandırılmıştır. Bu süreçte sözlükçülük faaliyetlerinin, Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiği yönünde iddialar vardır. Çalışmanın konusu, erken dönem Arapça sözlüklerinin hazırlanış gerekçesi üzerine şekillenmektedir. Metin analizi yöntemiyle hazırlanan makale, bu sözlüklerin teşekkülünün sadece Kur'ân etkisine ve dinî gerekçelere hasredilemeyeceğini, söz konusu sözlüklerin telif edilmesinde kültürel ve siyasî gayelerin de etkili olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Arap dilinin ve kültürünün başucu eserlerinden olan sözlüklere dini metin muamelesi yapmanın yanlış bir tutum olduğunu ortaya koyması bakımından makale önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra kültürel tarihin siyasî tarihten bağımsız olmadığı yönündeki kanaati pekiştirmesi bakımından da makale kayda değer bulgular sunmaktadır. Dünya sözlük mirasının önemli yapı taşlarından biri olan klasik Arapça sözlüklerin teşekkülünü tek bir

sebebe indirgemek makul bir yaklaşım değildir. Arapça sözlüklerin oluşumunda dinin etkisi ve yönlendiriciliği olduğu kadar kültürün ve siyasetin de payı vardır. Müstakil Kur'ân sözlüklerinin ortaya çıkışını ve varlığını Kur'ân'a borçlu olduğu yönündeki tez doğru olsa da söz konusu görüş, dilin bütün kelimelerini kuşatma iddiasıyla telif edilen Klasik Arapça sözlüklerin ortaya çıkışına teşmil edilemez. Genel itibarıyla dinin, sözlüklerin hazırlanmasındaki etkisi reddedilemeyecek bir durumdur. Söz gelimi, Çin ve Hint sözlük geleneklerinde de dinin yeri yadsınamayacak ölçüde önem arz eder. Bu bakımdan Arapça sözlükçülüğün de bu noktada onlarla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Fakat klasik Arapça sözlüklerin kelime ve muhteva tahlili yapıldığında söz konusu eserlerin bütünüyle dinin etkisiyle kuşatılmadığı anlaşılmaktadır. Zira klasik Arapça sözlükler, sadece Kur'ân kelimelerine odaklanmaz. Dili tahriften koruma gibi kültürel bir gayeyle telif edilen sözlükler, kadim Arap geleneğinin ihya etme çabasındadır. Arapça sözlüklerde Arapların sosyal hayatları ve cahiliye Araplarının folkloru önemli yer tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir, Arapça, Kur'ân, Sözlük, Din, Leksikografi.

Atıf Bilgisi

Uzun, Ayşe. "Klasik Arapça Sözlüklerin Teşekkülünde Dinin Etkisi". *ULUM Dinî Tetkikler Dergisi* 7/1 (Temmuz 2024), 1-34.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1450342>

Geliş Tarihi	10.03.2024
Kabul Tarihi	08.07.2024
Yayın Tarihi	31.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme Makale sahibi yazarın (Ayşe Uzun) dergi kurul üyesi olması nedeni ile yazara ilişkin makalenin hakem süreci tamamlanana kadar dergide var alan rolü askıya alınmış ve çift taraflı kör hakem süreci korunmuştur. Bu çalışma, 2019 yılında Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanan "Hicrî İlk Dört Asırda Tefsir-Sözlük İlişkisi" başlıklı doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ulumdergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Effect of Religion on the Formation of Classical Arabic Dictionaries

Ayşe UZUN | <https://orcid.org/0000-0002-5359-6827> | auzun@aybu.edu.tr

Ankara Yildirim Beyazıt University, Faculty of Divinity,
Department of Tafsir, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ryemn72>

Abstract

Recording linguistic treasures, preserving philological existence, examining sacred texts, international political relations, retaining knowledge and contacting foreign cultures have been effective in the writing of dictionaries. It is possible to talk about the influence of similar elements in the development of classical Arabic lexicography. Among these factors, it is emphasized that religion, in particular, played a central role in the emergence of early Arabic lexicography. The works we mean by the early Arabic dictionaries are al-Khalil b. Ahmad's (d. 175/791) *Kitāb al-ʿayn*, Azhari's (d. 379/980) *Tahdhib al-Lughā*, Ibn Faris's (d. 395/1004) *Mujmal al-lughā* and *Muʿjam maqayis al-lughā* and al-Jawhari's (d. 400/1009) *Sihāh*. Therefore, the temporal framework of this article is limited to the first four centuries, including the fourth century of the hijra, which is characterized by the peak period of Arabic lexicography. There are claims that lexicography activities were shaped in the shadow of the Qur'an in this process. The subject of this article is the reasons for the preparation of early Arabic dictionaries. This article, which is based on textual analysis, aims to demonstrate that the formation of these dictionaries cannot be attributed solely to the influence of the Qur'an and religious reasons, and that cultural and political goals were also effective in the composition of these dictionaries. The article is important in terms of demonstrating that it is wrong to treat dictionaries, which are among the primary works of Arabic language and culture, as religious texts. In addition, the article presents significant findings in terms of reinforcing the conviction that cultural history is not independent of political history. It is not a reasonable approach to reduce the formation of classical Arabic dictionaries, one of the important building blocks of the world dictionary

heritage, to a single reason. Culture and politics play a role in the formation of Arabic dictionaries as well as the influence and guidance of religion. Although the thesis that independent Qur'anic dictionaries owe their emergence and existence to the Qur'an is correct, this view cannot be extended to the emergence of Classical Arabic dictionaries, which were compiled with the claim of encompassing all the words of the language. In general, the influence of religion on the preparation of dictionaries cannot be denied. For instance, the place of religion in Chinese and Indian dictionary traditions is undeniably important. In this respect, it can be said that Arabic lexicography is similar to them at this point. However, when the vocabulary and content of classical Arabic dictionaries are analyzed, it is understood that these works are not completely surrounded by the influence of religion. Because classical Arabic dictionaries do not focus only on the words of the Qur'an. Dictionaries, which were compiled with the cultural purpose of protecting the language from distortion, endeavor to revive the ancient Arabic tradition. The social life of the Arabs and the folklore of the ignorant Arabs have an important place in Arabic dictionaries.

Keywords

Tafsir, Arabic, Qur'an, Dictionary, Religion, Lexicography.

Citation

Uzun, Ayşe. "The Effect of Religion on the Formation of Classical Arabic Dictionaries". *ULUM Journal of Religious Inquiries* 7/1 (July 2024), 1-34.

<https://doi.org/10.54659/ulum.1450342>

Date of Submission 10.03.2024

Date of Acceptance 08.07.2024

Date of Publication 31.07.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External
Since the author of the article (Ayşe Uzun) is a member of the journal board, her role in the journal was suspended until the refereeing process of the article related to the author was completed and the double blind refereeing process was maintained

Ethical Statement This study is based on his doctoral dissertation titled "The Relationship between Tafsir and Dictionary in the First Four Centuries of Hijri" prepared in 2019 at Ankara Yildirim Beyazit University, Institute of Social Sciences.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints

ulumdergisi@gmail.com

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

İslâm sonrası süreçte gelişen Arapça literatürün, varlığını büyük ölçüde Kur'ân'a borçlu olduğu iddiası sıkça dile getirilir. Söz konusu iddia sadece tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimler üzerinden değil zooloji ve arkeoloji literatürü gibi ilk etapta dinî bir kökene irca edilmeyen birikimin de bu kapsama dahil edilmesiyle geniş bir çerçeve bağlamında ortaya konur. Bu çerçevenin genişletilmesinde özellikle iki hedef dikkat çeker: Bu kapsama dahil edilen bilim dalının kökenini kutsala dayandırmak suretiyle ona itibar kazandırmak bu amaçlardan biridir. İkinci hedef ise Kur'ân'ın, ilimlerin gelişimindeki güçlü işlevine dikkat çekmektir. Araştırma sorusunda geçen unsurların tanımla başlamak isabetli olur.

“Erken dönem Arapça sözlükler” ifadesinin kapsamına giren eserler hangileridir? Söz konusu eserlerin içeriğinde Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiğini gösteren kanıtlar var mıdır? Bu kanıtların varlığını Kur'ân'ın Arap edebiyatını yönlendirmedeki etkin rolüyle mi izah etmek gerekir? Kur'ân'ın Arapça sözlükler üzerindeki etkisi kanıtlanırsa bunun düzeyi nedir? Kültürel ürünlerin oluşumunu tek bir sebebe ircâ etmek makul bir tutum mudur? Tarihsel süreçte kitapların ortaya çıktıkları koşulları incelediğimizde, bahsi geçen oluşum sürecini şekillendiren başka faktörlerle karşılaşmak mümkün müdür? Makale bu sorulara cevaplar üretme çabasındadır.

İslâm ve Arapça literatür arasında kurulan irtibata yönelik tenkitlerle karşılaşılabilir. Örneğin Arapça zooloji literatürünün, İslâm'ın mahsulü olduğu tezi yüzeysellik ithamıyla tartışmaya konu olabilir. Ancak konu nahiv, sarf ve sözlükbilim gibi İslâm medeniyetinde ortaya çıkan dil ilimlerine geldiğinde bunların oluşumunda ve gelişiminde Kur'ân'ın rolü, etkisi ve yönlendiriciliği tartışması mezkûr ithama maruz kalmaz. Aksine bu etkinin işlevinin ve boyutlarının önemli bir inceleme sahası olduğu kabul edilir. Bu ön kabule dayanan çalışmada “Erken dönem Arapça sözlükler, varlığını Kur'ân'a mı borçludur?” sorusuna cevap aranmıştır. Sözlük yazımını tetikleyen unsurlar arasında dinin en güçlü etken olup olmadığı merak konusudur. Bu sayede dinin, kültürel ürünlerin teşekkülünde yegâne unsur olup olmadığı meselesi tartışılmaktadır.

En kapsayıcı tanımıyla “sözcüklerin anlamını izah eden, dildeki karşılıklarını içeren, dilin söz varlığını belli bir nizam içinde sunan, dilde kullanılan kelimeleri çoğunlukla alfabetik bazen tematik ele alıp aynı dilde açıklayan veya başka bir dildeki karşılıklarını veren kitaplar”¹ adeta toplumun belleği sayılan ve metinlerin anlaşılmasında hakemlik yapan² eserler sözlük diye adlandırılmıştır. Klasik Arapça sözlükler dediğimizde bunun, leksikografi/sözlükbilim sahasında mutlak bir zamansal çerçevesinden bahsedilmez. Yani *klasik*’e yüklenen zamansal bir değer yoktur. Halil b. Ahmed’e (öl. 175/791) ait *Kitâbü’l-Ayn* adlı meşhur sözlükten başlayarak İbn Manzûr’un (öl. 711/1311) telif ettiği *Lisânü’l-Arab*’a kadar olan süreci klasik Arapça sözlükçülük başlığında incelemek mümkündür. Fakat bu makalede yedi asırlık birikimin neticesi üzerinden bir tahlil yapılmayacaktır. Makalenin merkeze aldığı sözlüklerin zamansal çerçevesi, hicrî ilk dört asırdır. Bu araştırmada süreci dört asırla sınırlandırmak irrasyonel bir tutumdan kaynaklanmıyor. Aksine sözlük bilimcilerin üzerinde durduğu oldukça rasyonel bir gerekçeye dayanıyor. Araştırmacıların tespitine göre Arapça sözlükler yapısal değişikliklerine göre tasnif edildiğinde bu aşamanın dönüm noktalarından biri dördüncü asırdır. Dördüncü asır, Arapça sözlükçülüğün zirve çağıdır. Bu döneme kadar telif edilen eserlerin yetkinliği, bu çağın dönüm noktası sayılmasına neden olmuştur. Beşinci asırla birlikte Arapça sözlükler için şerh-haşiye dönemi başlamıştır.³ Dolayısıyla ilk dört asır Arapça sözlükçülüğün teşekkül çağı olması hasebiyle, sözlüklerin muhtevasını belirleyen unsurları ve telif gerekçelerini net bir şekilde izlemeye imkân tanyacaktır. Hicrî ilk dört asrın bütün Arapça sözlüklerini kapsamayan araştırmamız Halil b. Ahmed’e ait *Kitâbü’l-Ayn*, Ezherî’nin yazdığı *Tehzîbü’l-Luga*, Cevherî’nin kaleme aldığı *es-Sıhah*, Ahmed b. Fâris’in telifi *Mücmelü’l-Luga* ve *Mekâyisü’l-Luga* adlı sözlükleriyle sınırlıdır. Bu sözlükler, sadece Kur’ân kelimelerini

¹ Ahmet Topaloğlu - Mustafa S. Kaçalın, “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

² V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş* (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007), 11; Muhammed Süleyman Abdullah el-Eşkâr, *Mu’cemu ‘ulümi’l-lugati’l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995), 393.

³ Dionisius A. Agius, *Arabic Literary Works as a Source of Documentation for Technical Terms of the Material Culture* (Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 1984), 16; Hilmi Halîl, *el-Müvelled fi’l-Arabiyye dirâse fi numuvvi’l-lugati’l-Arabiyye ve tatavvurihâ ba’de’l-İslam* (Beyrut: Dârü’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1985), 293-300.

içeren Kur'ân sözlükleri gibi müstakil bir alana hasredilmeyip dildeki kelimelerin tamamını kapsama iddiasındadır. Bununla birlikte Kur'ân ayetlerine yapılan atıflar, ayetlerin şevâhid olarak kullanımı, tefsir, fıkıh izahlarının fazlalığı dil sözlüklerindeki dînî muhtevaya dair bir anlatı kurar. Nitekim araştırmacıların da dikkat çektiği üzere gramer ve leksikografi/sözlük yazımının Kur'ân yorumu ile yakın irtibatı olduğu ve sözlük, dil bilgisi ile Kur'ân araştırmalarının iç içe teşekkül ettiği yönündeki görüşler⁴ de bunu teyit eder mahiyettedir. Arapça literatürde gerek sözlük yazımı gerekse tefsir araştırmaları gibi dille alakalı ilimlerin başlangıç yeri Kur'ân'dır.

Kur'ân'ın Arapçayı yeni bir medeniyete sevk ettiğini iddia eden Hilmi Halil, Kur'ân'ı Arap dilinin serüveninde en mühim hadiselerden biri olarak görmüştür.⁵ Öte yandan bu hâkim yaklaşıma itiraz sadedinde, Arapça sözlükçülük faaliyetlerinde Kur'ân'ın tesirinin sınırları sorgulanır. Örneğin Devin Stewart, İslâm medeniyetinin temel metni olan Kur'ân'ın, Arap sözlükçülüğünde merkezi bir rol oynadığını kabul etmekle beraber Orta çağ Arapça sözlüklerin içeriğinin tamamen Kur'ân tarafından biçimlendirildiği yönündeki iddiayı reddeder.⁶ Öyleyse burada sorulması gereken sorular sırasıyla şunlardır: Kur'ân bizatihi kendisi sözlükçülük faaliyetlerini teşvik eder mi? *Garîbü'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân* ve *İrâbü'l-Kur'ân* gibi doğrudan Kur'ân'la ilintili eserlerde Kur'ân'ın etkili yönlendiriciliğini görürken, sadece Kur'ân kelimelerini içermeyen dildeki bütün kelimeleri kuşatma iddiasında olan sözlüklerde Kur'ân'ın tesiri ne düzeydedir? Esasında ilk sorunun cevabı, ikinci sorudaki yargıda bir miktar izah edilmiştir. Doğrudan Kur'ân kelimelerini inceleyen *Meâni'l-Kur'ân*, *Garîbü'l-Kur'ân* ve *İrâbü'l-Kur'ân* gibi literatürün doğuşunda Kur'ân ana kaynaktır. Müphem, mücmel ve izaha muhtaç ifadeler içeren Kur'ân aynı zamanda anlaşılmak üzere indiğini beyan eder.⁷ Nitekim Kees Versteegh, Kur'ân'ın doğrudan

⁴ Gregor Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam from the Aural to The Read*, çev. Shawkat M. Toorawa (Edinburg: Edinburgh University Press, 2009), 85-86; Ramzi Baalbaki, *The Early Islamic Grammatical Tradition* (Usa: Ushgate Yayınları, 2007), XXIV.

⁵ Halil, *el-Müvelled*, 34.

⁶ Devin Stewart, "Poetic Licence and The Qur'anic Names of Hell: The Treatment of Cognate Substitution in Al-Raghib Al-Isfahani's Qur'anic Lexicon", *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 196.

⁷ Yûsuf 12/2.

kendisinin “الْفَارِغَةَ” ve “الْحَطْمَةَ” gibi anlaşılması zor kelimeler içerdiğini dile getirirken aslında Kur’ân’ın sözlüksel araştırmalara esin kaynağı olduğunu ihsas ettirir. Versteegh, erken dönem leksikolojik çabaların, inananların Kur’ân’a bakışlarını incelemeye imkân tanıdığını ama bunlar hakkında mübalağa edildiğini düşünür.⁸ Öyleyse müphem, müşkil, garib kelimeler kullanırken eş zamanlı olarak anlaşılmayı da talep eden Kur’ân, Kur’ân sözlükçülüğü diyebileceğimiz alanın doğuşunda en güçlü aktördür. Zaten *Garîbü’l-Kur’ân*, *Meâni’l-Kur’ân* literatürünün, Kur’ân’a izafetle isimlendirilmesi de bunu destekler. Fakat Kur’ân kelimelerinin haricindeki kelimeleri de ihtiva eden sistemli dil sözlüklerini şekillendiren temel âmilin, Kur’ân olduğu meselesi tartışmalıdır. Erken dönem Arapça dil sözlüklerinde kelimeleri izah ederken ayet istişhadına yer verilmiştir. Çok sayıda ayetin dil sözlüklerinde zikredilmesi onların sadece Kur’ân’ın gölgesinde teşekkül ettiğini göstermek için yeterli bir delil değildir. Bu çalışmada ayet istişhadlarının dil sözlüklerinde kendine yer bulmasının, sözlüklerin şekillenmesinde mutlak dinî etkiye neden irca edilemeyeceği hususunu ele alacağız. Leksikolojiye dair Türkçe literatürde Soner Gündüzöz’ün çalışmalarının en derli toplu ve kuşatıcı metinler olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte John Haywood, Ahmed Muhtar Ömer ve Ömer Rıza Kehhâle gibi isimler de bu alanda kayda değer eser üretmişlerdir.

1. Dünya Sözlük Mirasında Dinin Yeri

Erken dönem Arapça sözlükler üzerindeki dinî etkiyi sorgularken dünya sözlük mirasını incelediğimizde benzer şekilde dinî faktörlerin sözlüklerin teşekkül sürecine dahil olduğunu görürüz. Örneğin Çin, Hint, Yunan ve İngiliz sözlükçülüğünün oluşumunda dinî unsurlar belirleyicidir. Çin’de M.Ö. I. yüzyılın sonunda hazırlanan ve 10.600 sözcüğü içeren sözlük, bilhassa dinî metinlerde geçen kelimeleri içerir. Dinî kelimeleri merkeze alan bu sözlüksel çabayı Budist rahipler aracılığıyla Hind’den Çin’e iletilen ilmî birikim teşvik etmiştir. Çinlilerin Budist azizlerinden öğrendiği bir diğer bilgi, sesleri telaffuzda kullanılan organlara göre tasnif etmektir. Sözlükbilim araştırmalarının öncü isimlerinden John Haywood’a

⁸ Kees Versteegh, “In Search of Meaning”, *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 43-44.

göre Çin sözlükçülüğü üzerinde Budist ve Laoist metinlerin çalışılmasının ciddi bir teşvik unsuru olması hususunda şüpheye yer yoktur. Ona göre sözlüklerin oluşumundaki dinî etki Çin sözlükçülüğüyle sınırlı değildir. Benzer şekilde Sanskritçe sözlük yazımında da Veda literatürü etkindir.⁹ Haywood'un Veda literatürünün sözlük yazımındaki hakimiyetine vurgu yaptığı iddiasını Abdulgaffâr Hamid Hilâl örneklerle somutlaştırarak müdellel hale getirmiştir. Hint sözlük geleneğinde “nighantu”, “kosha” ve “nirukta” gibi terimlerin varlığı sözlük yazım-din ilişkisini gösterir. Zira “nighantu”, Veda metinlerindeki anlaşılmaz, müphem zor kelimeleri izah etmek için kullanılan bir terimdir.¹⁰ “Nirukta” ise “nighantu”da anlaşılmaya muhtaç kelimeler için M.Ö. II. veya III. yüzyılda Yaska adlı bilgin tarafından yazılan bir tefsirdir. Her ne kadar Vedalardaki kapalılıkları izah etmek üzere “nighantu” adlı sözlük hazırlansa da bunun da bazı müphem ve anlaşılmaz ifadeler içerdiği düşünüldüğü için bu sözlüğe adeta şerh yazılmıştır. Hintlilerin kutsal metindeki anlaşılmaz, zor ve izaha muhtaç kelimeler için hazırladıkları sözlüklere zamanla dildeki diğer kelimeler de dahil olmuştur.¹¹ Anlaşıldığı kadarıyla dinden neşet eden dilbilimsel çalışmalar, süreç içerisinde dinden ziyade dile doğru bir seyir üzerine yoğunlaşmışlardır. Doğrusu Hint sözlük mirasının bu gelişim biçimi, Arapça sözlükçülük faaliyetleriyle benzerlik arz eder. Dil ve din irtibatına dayanan bu benzerlik sadece sözlük yazımında değil aynı zamanda gramer çalışmalarında da vardır. Nitekim Arap gramer çalışmalarının teşekkülü Kur'ân'a yönelik tefsir çabalarıyla paraleldir. Özellikle hicrî ilk asrın yarısında İslâm coğrafyasının sınırlarını genişleten fetihlerin ardından gayrı Arap unsurların İslâm'a girişiyle dilde başlayan bozulmaları fark eden alimlerin dili hatalardan koruma arzusu da temelde Kur'ân'ı tehlikelerden koruma gayesine matuftur.¹² Bir bakıma din, dilsel çalışmaların tetikleyicisi konumundadır. Bunun sadece Kur'ân'a ve İslâm'a mahsus olduğu söylenemez. Vedalar Hint'de gramer çalışmalarını

⁹ John Haywood, *Arabic Lexicography it's History and it's Place in the General History of Lexicography* (Leiden: Brill Yayınları, 1960), 3-6.

¹⁰ Abdulgaffâr Hamid Hilâl, *Menâhicü'l-bahs fi'l-lisâniyyât ve ilmi'l-mu'cem* (Kahire: Dârü'l-Kirâbi'l-Hadîs, 2010), 166.

¹¹ Ahmed Muhtar Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî 'inde'l-'Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 60.

¹² Ömer Rıza Kehhâle, *el-Lugatü'l-'Arabîyye ve 'ulûmuhâ* (Dımaşk: Mektebetü'n-Neşr, 1971), 110-111.

başlatırken, bu tür çalışmaları İbranicede Kutsal Kitap, Yunanda Homer, Çin’de ise Konfüçyüs’ün kitapları başlatmıştır.¹³

Çin, Hint ve Arap coğrafyalarında üretilen sözlüklerdeki dinî etki İngilizce sözlük yazımında da kendini göstermiştir. Roma’nın Hristiyanlığı kabulü ve manastırların ortaya çıkışıyla birlikte İngilizce sözlükçülük faaliyetlerinin başladığı tespit edilmiştir.¹⁴ İngilizce sözlük çalışmaları ve Hristiyanlık arasındaki ilişkinin hikayesi şöyle gelişmiştir: Latince, Katolik kiliselerinde kullanılan bir dil olması hasebiyle kiliselerde vazifeli rahip ve keşişler İncil’i Latince okumak mecburiyetindeydiler. Hem Latince İncil’i hem de diğer Latince dini eserleri okuyan rahipler bu okuma işi sırasında anlamadıkları kelimelerin altına bunların İngilizce karşılıklarını not almışlardır. İlk etapta Latince dini metinlerdeki dil problemini çözmeye yönelik bu ilgi, İngilizce sözlüklerin doğuşunu hazırlamıştır. Zira Latince metinde satır altına tutulan notlar giderek sözlük şeklinde tertip edilmiştir.¹⁵ Buradan hareketle dünya sözlük mirası ölçeğinde dinin sözlükçülük çalışmalarına mührünü vurduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu iddianın, sözlüklerin dinin ufkuyla büsbütün kuşatıldığı anlamına gelmediğini de hatırla tutalım. Dünya ölçeğindeki verilere paralel bir şekilde Arapça sözlükçülük çalışmalarının da Kur’ân ve hadisteki garîb kelimeleri açıklığa kavuşturmak amacıyla yani dinî bir sebeple milâdî yedinci yüzyılda başladığı kabul edilir.¹⁶

Farklı coğrafyalara ait bu verilerin bir noktada kesişmesi, sözlüklerin benzer gerekçelerle ve benzer etkiler altında hazırlandığını gösterir. Dolayısıyla sözlükler üzerindeki dinî etkiler meselesi sadece Arapça sözlükler için geçerli olmayıp dünya sözlük mirasının teşekkülünde de dini etkilerin tetikleyici olduğu anlaşılır. Bununla birlikte sözlüklerin teşekkülündeki sebepler tek bir maddeye indirgenemez. Dinî

¹³ Ignaz Goldziher, *On the History of Grammar Among the Arabs*, çev. Kibga Devenyi vd. (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1994), 4; Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 68.

¹⁴ Mustafa Samet Kumanlı, “Lugatı Türki Arabi Fârisi’de Kullanılan Sözlükçülük Yöntemleri Üzerine”, *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Erdoğan Boz vd. (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017), 608-625.

¹⁵ Howard Jackson, *Lexicography: An Introduction* (New York: Routledge, 2003), 31.

¹⁶ Ali Kâsımî, *‘İlmu’l-luga ve sina’âtü’l-mu’cem* (Riyad: İmâdeti Şuûni’l-Mektebât, 1991), 4; Ahmed Abdülgafûr Attâr, “Mukaddimetü’s-Sihâh”, *Tâcü’l-luga ve Sihâhu’l-‘Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü’l-Melâyîn, 1990), 1/27-28.

etkinin sözlük yazımındaki nüfuzu gayet aşikâr olmakla birlikte bilimsel, siyasî ve kültürel sâikler de sözlükçülüğün ortaya çıkışına ortam hazırlamıştır. Fakat dinî etkinin daha görünür olduğu barizdir. Bu durum doğrudan tarihsel süreçle alakalıdır. Yazılı literatürün oluşumu İslâm sonrasına tarihlendiği için gerek sözlük gerekse diğer edebî ürünler üzerinde dinin temel belirleyici olduğu düşüncesi hakimiyet kazanmaktadır. İslâm öncesi süreçte şifahî kültürün yaygınlığı da bunu pekiştirmektedir.

Arapça sözlükçülüğün doğuşunu besleyen etmenler arasında şiirin tescili, derli toplu bir dil birikimi oluşturmak, kelimelerin sahih kullanımlarını kayıt altına almak, bedevî kültürünü belgelemek,¹⁷ Kur'ân ayetlerindeki ve hadis lafızlarındaki garîb ifadelerin tefsirini yapmak, kelimelerin köken ve çekimini tespit, fakihlerin lafızlara yönelik merakı, şiirlerin şevahidlerini kayıt altına almak, tarihî ve coğrafi mekanların tespiti ile şiirlerdeki garîb muhtevayı anlamak sayılabilir.¹⁸ Bu sebeplerin, dili korumak gibi üst bir gayede birleştikleri anlaşılmaktadır. Sözlükçülüğün her şeyden önce dilin muhafazasını temin etmeye yönelik bir çaba olduğuna dair kuvvetli vurgu Attâr'ın *es-Sihâh* için kaleme aldığı mukaddimede görülür. O, Kur'ân'ın dağınık malzemelerden bir araya getirilmesiyle yani cem'iyile sözlüklerin yazımı arasında benzerlik gözetir. Kur'ân'ın toplanmasında onu tehlikelerden korumak hedeflendiği gibi kelime derleme ve sözlük oluşturma faaliyetinde de Arapçayı muhafaza gözetilmiştir.¹⁹ Attâr, böylesi bir benzerlik kurmak suretiyle Arapçanın korunmasına vurgu yapıyor görünse de Arapça dil çalışmalarında dini daha iyi anlama maksadının daha baskın olduğuna dikkat çekmekten geri kalmaz.²⁰ Attâr'ın söz konusu vurgusu, erken dönemde Müslümanların ilmî faaliyetlerini yürütürken bunu dine adanmışlık hevesiyle ve

¹⁷ Orhan Elmaz, "Ramzi Baalbaki: The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century (Handbook of Oriental Studies.)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 79/1 (2016), 175-176.

¹⁸ Ahmed b. Abdillâh el-Bâtîlî, *el-Me'acimü'l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ* (Riyad: Dârü'r-Râye, 1992), 13-14.

¹⁹ Attâr, "Mukaddimetü's-Sihâh", 1/42.

²⁰ Attâr, "Mukaddimetü's-Sihâh", 1/13.

gayretiyle yaptıkları yönündeki iddiayla²¹ ortak zemini paylaşır. Bu iddiayı genele teşmil etmenin bazı problemler üretebileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Her ne kadar Ahfeş'in (öl. 215/830) ve Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân* isimli kitaplarının doğrudan dinî gayretin mahsulü olduğunu söylemek sıkıntılı bir söylem olmasa da Sîbeveyhi aynı genellemenin içine dahil edilemediği²² için dil çalışmalarında yegâne unsurun din olduğunu söylemek makul değildir. Dil çalışmalarında dinin etkisini inkâr etmek mümkün olmadığı gibi dil çalışmalarını bütünüyle dine hasretmek de sahil bir tutum değildir. Nitekim Orta çağ İslâm dünyasında insanların düşünce ve değer yargılarını belirlemede din öncü bir rol üstlendiği için bu dönem teosentrik bir karaktere sahip olmakla vasfedilmiştir.²³ Dolayısıyla dinin gündelik hayattaki yoğun etkisinin, o dönemin literatüründe de görünür olacağı tabii olarak beklenir. Din-dil ilişkisi hem toplumsal ağlarda hem de akademik üretimde etkili olmuştur. Örneğin Kur'ân'ı okumak için dilsel birikimin şart koşulması,²⁴ dinî çalışmalarla dilsel faaliyetlerin arasındaki sıkı bağları açığa çıkarır. Bu bağı çok sarih bir biçimde ortaya koyan şey ise müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, üslûbü'l-Kur'ân, müteşâbihü'l-Kur'ân, mübhemâtü'l-Kur'ân, beyânü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, bediü'l-Kur'ân ve vücûh-nezâir gibi Kur'ân ilimlerinin dil kaynaklı oluşudur.²⁵ Ezherî gibi sözlük yazarlarının, aynı zamanda lafızların delaletiyle yakından ilgilenen bir müfessir ve fakih oluşu, sözlüğünde ayet iktibaslarına çokça yer vermesi de bu anlatıyı kuvvetlendirir.²⁶

Naklettiğimiz verilerden Kur'ân'ın leksikografik çalışmaları teşvik ettiği ortaya çıkmaktadır. Ancak leksikografik çalışmaların en önemli ögesi olan Arapça sözlük

²¹ Mian Muhammed Sharif (ed), *A History of Muslim Philosophy* (Wiesbaden: Ottoharraswitz, 1966), 2/1015.

²² Peter A. Webb, *Creating Arab Origins: Muslim Constructions of al-Jâhiliyya and Arab History* (London: University of London, Doktora Tezi, 2014), 225.

²³ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri", *Araştırma Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 12.

²⁴ İsâ Şehhâte İsâ Ali, *el-'Arabiyye ve'n-nassi'l-Kur'ânî* (Kahire: Dârü'l-Kuba, 2000), 190.

²⁵ Ömer Kara, "el-Furûku'l-Lugaviyye'nin Bir Kur'ân İlmi Olma İmkânı Üzerine", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009), 255.

²⁶ Ali Kâsımî, *el-Mu'cemiyyetü'l-'Arabiyye beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk* (Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2003), 26.

çalışmalarının oluşumu sadece dinî unsura irca etmek²⁷ mübalağaya kaçmak anlamına gelir. Veleve ki Arapça sözlükçülük faaliyetlerinin oluşumu ve gelişiminde din faktörü en etkili gerekçe olsaydı, dil sözlüklerinin Kur'ân kelimeleri dışındaki kelimeleri barındırmaması beklenirdi. Oysa Arapça sözlükçülüğün önemli eserlerinden *Kitâbü'l-Ayn*, *Tehzîbü'l-luga*, *es-Sihâh*, *Mücmelü'l-Luga* ve *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* adlı sözlükler, bütün dil varlığını kuşatmayı hedeflemiştir. Bunun dışında Arap örf ve kültürünün temel unsurlarını içeren kelimeleri tasnif eden ve derleyen mahiyette Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (öl. 215/830) *Matar*, *Libe ve'l-Leben*; Asmaî'nin *Kitâbü'l-Hayl*, *el-İbil* ve *en-Nebât* ve Nadr b. Şümeyl'in *es-Sıfat*²⁸ gibi eserler de sözlükçülük faaliyetlerinin teşekkülünde dinin birincil derecede rol üstlenmediğine işaret eder. Zira eser isimlerinden de anlaşılacağı üzere Arap gündelik hayatında önemli bir yeri olan at, deve, süt ve yağmur kelimeleriyle ilgili derlemeler, dinden ziyade sosyal hayatın, coğrafi koşulların ve kültürel atmosferin etkisine işaret eder. Benzer şekilde tıp, coğrafya, inanç, yiyecek ve din alanlarıyla ilgili bilgilerin ansiklopedik karaktere sahip *Kitâbü'l-Ayn*'da adeta bilgi harmanı formunda nakledilmesi de sözlüklerin çok yönlü etki altında telif edildiğinin göstergesidir. Nitekim *Kitâbü'l-etuk* derisinden yararlanılan koca balığı, *el-fıkd* üzüm ve baldan mamul içeceği, *Yeuk* Hz. Nûh devrinden itibaren tapılan putu ve *el-khazaz* deve sidiğiyle tedaviyi²⁹ izah etmek için karşılıkları verilen kelimelerden bir kısmıdır.

Sözlüklerin teşekkülünde ve diğer dil çalışmalarının ortaya çıkışında dinin etkili olduğu tezi üzerinde uzlaşılan bir yargıdır. Kur'ân'ı muhafaza etme ve ona hizmet etme düşüncesi Arapları sözlük yapımında güdülemiştir. Sözlük yaparak dili korumak, bir bakıma dini korumak telakki edilmiştir. Dini koruma endişesinin dili koruma kaygısıyla başa baş gidişi, dil râvilerinin kelime toplamadaki titizliğinden anlaşılmaktadır. Kelime derleyen dil râvileri dile gösterilen özenin, şeriatın

²⁷ Bu türden iddialar için bk. İskender Şahin, "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 79-99.

²⁸ Salah Kezâre, "fî'l-Mu'cemiyeti'l-'Arabiyye kütübü'l-elfâz ve mu'cemi'l-meânî", *Mecelle Mecmau'l-Luga el-'Arabiyye bi-Dımaşk* 78/3.

²⁹ Râid Ferîd Necîp Tâfiş - Münîr Teysîr Mansûr eş-Şantavî, "Tasvîrü'l-Hayâti'l-İctimâiyye 'inde'l-'Arab fî Kitâbi'l-'Ayn", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbiha* 8 (2012), 223-243.

anlaşılmasında itinalı davranmak olduğunu kavradıkları için işlerini dinî ve sosyal bir vazife bilinciyle yapmışlardır.³⁰

Fuat Sezgin (öl. 1439/2018) de Kur'ân kelimelerinin leksikografi çalışmalarını teşvik ettiğini, özellikle sık kullanılmaması hasebiyle bazı müphem kelimelerin tefsir ve sözlük çalışmalarını beslediğini dile getirir.³¹ Dilin, dinin gölgesinde teşekkülü meselesinde Bevşetti el-Attâr'ın düşüncesi de zikre değerlidir. Ona göre sözlük çalışmalarını ateşleyen husus, Arapçanın İslâm akidesinin bir parçası olarak görülmesidir.³²

Orta Çağ'da İslâm ve seyahat araştırmasıyla bilinen Houari Touati ve Arap İslâm aklının oluşumu ve yapısı üzerine kaleme aldığı çalışmalarla öne çıkan Muhammed Âbid Câbirî gibi düşünürler de erken dönem filologların kelime derlemelerinde dinî gerekçelerin etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Touati, bedevîlerden dil öğrenmek için milâdi VIII. yüzyılda çöle giden dildilerin, dil tercihlerinde dinin belirleyiciliğine dikkat çekmektedir. Ona göre filologlar, dindışı bir bilim alanının kurucusu olsalar dahi bedevî ağzının Kur'ân diline yakınlığının farkındaydılar. Bu farkındalık, onları Arapçanın dilbilimsel ufkunu bedevî ağzıyla sınırlandırmada rol oynamıştır.³³ Câbirî de dil derleyicilerinin, bedevîlerin dilini referans çerçevesi haline getirmelerini dinle ilişkilendirir. Kur'ân'ın muhafazası, Kur'ân dilinin haricinde bir mavera dili oluşturmakla mümkün olacaktır. Bunu sağlayacak olan ise bedevîlerin dilidir.³⁴

Kur'ân'ı ve hadisleri hatasız bir biçimde okumak ve dolayısıyla doğru anlamak sözlükçülük faaliyetinin hedefleri arasındadır. Kelimelerin zayi olacağı endişesi bir

³⁰ İbn Huveylî el-Ahtar Meydinî, *el-Mu'cemül-luğaviyyi'l-'Arabî: mine'n-neş'eti ile'l-iktimâl* (Cezayir: Dârü Hûme, ts.), 34-35.

³¹ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008), 1/6.

³² Bevşetti el-Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târîhiyye ve takvîmiyye* (Cedide: Menşurât Câmia Şuayb ed-Dekkalî, 1990), 21.

³³ Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berkday (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 228.

³⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslam Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 62- 97.

yandan bu sahih anlama çabasıyla diğere yandan da sözlükçülükle alakalıdır.³⁵ Kelimelerin tahrif edileceğı yahut kaybolacağı yönündeki endişe ise hicrî ikinci yüzyıldan itibaren bedevî ve kentli Arapçasının karışıp duruluğunu yitirmeye başlamasıyla artmıştır.³⁶

2. Siyasî ve Kültürel Etkiler

Kelime derleyicilerini harekete geçiren Arapça cümle yapısındaki bozulmaların, bilhassa Emevî döneminin sonu ve Abbasî dönemin başında ortaya çıktığı bilinmektedir. Dili tahriften koruma arzusunun yanı sıra Câhiliye Araplarının folklorunu kayıt altına alma isteğı de bu kültürel faaliyetleri canlandırmıştır. Bu aşamada Emevî halifelerinin ve yönetici kesimin ilmî patronaj anlamına gelebilecek eski Arap geleneğinin ihyasına yönelik merakı da bunda etkili olmuştur.³⁷ Dolayısıyla sözlük yazımı gibi kültürel yönüyle temayüz eden bir faaliyetin siyasî tarihten bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸ Öyleyse sözlüklerin doğuşu ve gelişiminde siyasî amaçlar da devrededir. Bu durum, Arapça sözlükçülüğün yanı sıra başka milletlerin filolojik çalışmalarında da tespit edilmiştir. Genel itibariyle dil çalışmalarının özellikle sözlük yazımının, siyasî otoritenin kendi gücünü tahkim çabası olarak yorumlandığı söylenmektedir.³⁹

Gerek Kur'ân dili gerekse muzaffer milletin dili olan Arapçanın İslâm'ın zuhurundan yaklaşık 80 yıl sonra Emevî halifesi Abdülmelik (öl. 685-705) tarafından resmi dil ilan edilmesiyle oluşan politik zeminin, Arapça sözlükçülük çalışmaları için elverişli bir ortam sağladığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Arapçanın resmî dil statüsünü elde etmesi, filolojik çalışmaların belli bir sistem dahilinde yürütülmesini

³⁵ Bilal Temiz, "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Kur'ân-ı Kerim'in Arapçaya Kazandırdıkları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2003), 2; Mahmut Süleyman Yâkut, *Me'acimu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadis* (İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Camiyye, 1994), 16.

³⁶ İsa Berhume, *Dirâse fi me'acim 'Arabiyye* (Beyrut: Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsat ve'n-Neşr, 2005), 27.

³⁷ Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel vd. (Ankara: İmaj Yayınları, 1993), 46.

³⁸ Tâhâ Hüseyin, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, çev. Şaban Karataş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 12.

³⁹ Recep Durgun, "Urdu Dilinde Sözlük Hazırlama Geleneğı", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 369.

⁴⁰ Agius, *Arabic Literary Works*, 320; Tilman Seidensticker, "Lexicography: Classical Arabic", *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* (Leiden: Brill, 2008), 3/31.

kolaylaştırmıştır.⁴¹ Halihazırda zaten Arapça, tevkîfi olması bakımından yüce bir rütbede bulunmaktaydı. Bu rütbe, siyasî amaçlarla birleşince Arapçanın itibarı artmıştır.⁴² Arapçanın etrafına örülen kutsallık halesi, sözlükçülük çalışmalarını beslemiştir.⁴³ Arapça sözlükçülük çalışmalarıyla maruf John Haywood, Arapçanın söz konusu dönemdeki vaziyetini, Orta çağda Latincenin Doğu Avrupa'daki konumuna benzer görür.⁴⁴ Dile yönelik takdisler, siyasî destekle birleştiğinde filolojik çalışmalarda artış beklenebilir. Zira maddî-manevî yönden zengin ve elverişli kültürel ortamda hazırlanan sözlüklerin, Arap kültürünü himaye etmek⁴⁵ gibi gizil bir görevi de ifa ettiği hesaba katıldığında istikrarlı bir arz ve talep ilişkisinin sürmesi beklenmektedir.

Arap kültürünü himaye isteği dilbilimsel eserlerde olduğu kadar diğer türdeki eserlerde de kendine yer bulmuştur. Nitekim Nedîm'in (öl. 385/995) listelediği eserlerden hicrî ikinci asrın ortasına kadar yazılan eserlerin türleri siyaset-siyasî akımlar ve eser üretimi arasındaki ilişki ağlarını açığa çıkarmaktadır. Söz konusu listedeki eserlerin oranına bakıldığında bunların %29'u eyyâmü'l-Arab, %65'i ise geneology/soybilimle alakalı olduğu anlaşılır.⁴⁶ Arap kültürünü ve soyunu öne çıkaran bu tür eserlerin yazılmasında o dönemin siyasî akımlarından Şuûbiye hareketinin tesiri vardır. Şuûbiyye, Arap olmayan milletlerin Araplardan üstünlüğünü savunan siyasî, edebî ve fikrî oluşum şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁷ Şuûbî yahut anti-Şuûbî hareketlerin eser türlerindeki dağılımı belirlediği anlaşılmaktadır. Ezdâd çalışmalarının ve Arap şiirinin, bu ikili hareketin seyrine göre şekillendiği tespit edilmiştir.⁴⁸ Siyasî otoritenin Arap yahut gayrı Arap unsurları desteklemesine bağlı olarak Arapçanın konumundaki dalgalanmaların

⁴¹ Mustafa Shah, "The Arabic Language", *The Islamic World*, ed. Andrew Rippin (New York - London: Routledge Yayınları, 2008), 261-277.

⁴² Webb, *Creating Arab Origins*, 250.

⁴³ Stefan Reichmuth, "Religion and Language", *Encyclopedia of Arabic Language And Linguistics* (Leiden: Brill, 2009), 4/73.

⁴⁴ Haywood, *Arabic Lexicography*, 3.

⁴⁵ Ahmed Şarkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'acim* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 1.

⁴⁶ Webb, *Creating Arab Origins*, 223.

⁴⁷ Adem Apak, "Şuûbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

⁴⁸ Seidensticker, "Lexicography: Classical Arabic", 3/30-37; Versteegh, "In Search of Meaning", 54-55.

dönemin eserlerine yansıdığı bilinmektedir.⁴⁹ Şuûbiye karşıtı söylemin yansımaları sözlük isimlendirmesinde görebileceğimizi söyleyen Hamzâvî, Cevherî'nin sözlüğünü *es-Sihâh* şeklinde isimlendirmesini buna örnek göstermektedir.⁵⁰

Miladî XI. asırda Arap edebiyatında gerçekleşen sistematik hareketler kanonlaşma olarak isimlendirilmiş ve bunların statükoyu korumaya matuf olduğu iddia edilmiştir.⁵¹ Anlaşıldığı kadarıyla genellikle siyasetin eli, kültürel faaliyetlerin üzerinde olmuştur. Kültürel iktidarın siyasî merciler tarafından işletilmesi, sadece kitap telifi yoluyla gerçekleşmemiştir. Kitap yazımının yanı sıra Basra ve Kûfe gibi entelektüel açıdan canlı bir ortamın inşa edildiği şehirlerin kurulması da siyasetin kültürel ufkunu yansıtan önemli bir olaydır. Bahsi geçen şehirlere ekseriyetle bedevî kabilelerin yerleştirilmesi buraların dil çalışmalarının merkezi olmasını sağlamıştır.⁵² Nitekim sözlük telifinin de Irak'ta ortaya çıktığı bilgisi⁵³ bunu pekiştirmektedir. Dolayısıyla siyasî hamleler, bilimsel çalışmaların istikametini ve ritmini belirlemiştir. Bu noktada siyasetin kültürü araçsallaştırması veya kültürel iktidarını tahkim etmesi de aynı kapsamda düşünülebilir.

Emevîler döneminde Horasan, Arapça literatürün kalesiyken⁵⁴ Abbasîlerle birlikte Bağdat dilbilimlerinin merkezi haline gelmiştir.⁵⁵ Emevîlerin siyaset nöbetini Abbasîlere devrettiği süreç, dilde bozulmaların artış gösterdiği ve bununla eşzamanlı olarak dil derleme faaliyetlerinin yapıldığı bir döneme denk düşmektedir.⁵⁶ Her ne kadar siyasî iradenin şehirler kurup kültürel iktidarını tesis etmesi, ilmî faaliyetleri himaye edip teşvik etmesi müspet bir iş olsa da kimi zaman bunların zararlı neticesi de olmuştur. Sözelimi hicrî III. yüzyılda Arapça konuşulan

⁴⁹ Halîl, *el-Müvellid*, 291; Jamal Ali, *A Study in Early Ismaili Lexicography: The Kitab al-Zina of Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi* (California: University of California, 2005), 40.

⁵⁰ Muhammed Reşâd Hamzâvî, *Min Kadâya'l-mu'cemil'l-'Arabî* (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 53.

⁵¹ Rina Drory, *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture* (Leiden: Brill, 2000), 11.

⁵² Ahmed Achrafi, "Arabic, Qur'anic Speech And Postmodern Languages. What The Quran Simply Says?", *Arabica* 55 (2008), 182.

⁵³ Attâr, *el-Me'acimül'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 9.

⁵⁴ Richard Nelson Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs* (United Kindgom: Cambridge University Press, 2008), 4/569-581.

⁵⁵ Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*, 378.

⁵⁶ Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 11.

büyük şehirlerin hem itibar kazanmak hem de para kazanmak için bedevî ağzını taklit eden şehir kökenlilerce işgal edilmesi menfi bir getiri olarak görülebilir.⁵⁷ Bedevînin adeta dilde fesahatin vücut bulmuş hali⁵⁸ olarak tasavvur edildiği hatırd tutulursa bu örnek daha iyi anlaşılacaktır.

Toplumların kültürel aynası olarak nitelenen sözlüklerin⁵⁹ oluşumunu sağlayan ve şekillendiren ana unsurlardan birisi kültürdür. Arapça sözlükler, Arap kültürünün arşiv kaydı olarak okunabilir. Hatta kültürel dalgalanmaların dahi sözlükler üzerinden takip edilebilir oluşu bu iddiayı temellendirir. Mesela hicrî IV. yüzyılda “bedevî” imgesinin eski hatırlı yerini nefret söylemine bıraktığını sözlüklerden izlemek mümkündür. Karmâtilerin bedevî yapıları bu söylemde etkilidir.⁶⁰ Karmatîler’in Kabe’ye saldırması, hac yollarının güvenliğini ihlal etmesi ve bunu takiben ticaretin zarar görmesiyle birlikte “bedevî”nin makbuliyetini kaybetmesi başlamıştır. Bedevî imajının zarar görmesi, çölün kaynaklık ettiği bilginin itibar kaybetmesi anlamına gelir. Miladi VIII. asırda bedevîler dilbilimsel bilgi kaynağı olması bakımından baş tacı edilirken Karmatîler nedeniyle eşkiya, yağmacı ve iki yüzlü olarak görülmüştür. Fakat miladi X. asırda bedevîyi takdis eden eski romantizme yeniden dönüşle çölün değeri yükselmiştir. Daha doğrusu çöl kaynaklı bilginin kıymeti artmıştır.⁶¹ Dolayısıyla sözlüklerin kültürle bağını anlatmak için ayna metaforu oldukça işlevseldir.

Arapça sözlükler büyük ölçüde Arap kültürüyle kuşatılmıştır. Diğer kültürlerin etkisini pek barındırmadığı tespit edilmiştir.⁶² Sözlüklerin genel itibariyle haricî etkilere kapalılığında şifahî kültürden beslenmeleri önemli rol oynamıştır. Arapça sözlükler, okuma yazma bilmeyen bedevîlerin kültürel mirasını kayıt altına

⁵⁷ Frye, *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*, 580.

⁵⁸ M. Mahfuz Söylemez, “Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, ed. İrfan Aycan (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 122.

⁵⁹ Cemal Muhtar, “İslamda Sözlük Çalışmaları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1985), 364.

⁶⁰ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 151.

⁶¹ Touati, *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat*, 59-65.

⁶² Seidensticker, “Lexicography: Classical Arabic”, 3/31.

almıştır.⁶³ Bedevîlerden derlenen sözlü kültürün yazılı kültüre dönüşümünde araç vazifesi gören sözlüklerin varlığını, bedevînin mekânı olan çöle borçlu olduğu söylenmiştir. Örneğin Arapça sözlükler arasında sistemli ve ilk olması bakımından öne çıkan *Kitâbü'l-Ayn*'ın müellifi Halîl b. Ahmed, ilmi birikimine “Hicaz, Necid ve Tîhâme çölleri” kaynak göstermiştir.⁶⁴ Çöl, bilgiye erişimin mekânı⁶⁵ ve bilginin sıhhatine delalet etmesi bakımından şeref payesi ve övünç kaynağıdır.⁶⁶ Corcî Zeydân'a (1861-1914) göre Arapça sözlüklerin yararlandıkları kaynaklar *Kitâbü'l-Hayl*, *Kitâbü'l-Leben*, *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'l-Matar*, *Kitâbü'ş-Şecer* ve *Kitâbü'n-Nevadir*⁶⁷ gibi kökeni yine sözlü derlemeye dayanan yazılı literatürdür. Sözlüklerin kaynaklarının sadece şifâhi eserlerden ibaret olmayıp⁶⁸ Kur'ân, kıraatler, hadis, rivâye ve's-semâ, emsâl, mecâlis ve'l-münazarât kitapları, kelâmü'l-fusahâ, Arap şiiri, nesri ve sünneti⁶⁹ de içerdiğine işaret etmekte yarar vardır. Sözlükçülerin eserleri araştırıldığında yararlandıkları kaynaklar arasında tefsirlerin de bulunduğu tespit edilmiştir. Nitekim Ezherî sözlüğünü telif ederken dokuz tefsir kaynağından yararlanmışır.⁷⁰

Kur'ân'ın sözlük oluşumunda güçlü etkisi olduğunu kanıtlamak için Asmaî'ye ait *Kitâbü'l-Hayl* ile *Kitâbü Halki'l-insân* ve benzeri tematik kelime listelerinin, Halîl tarafından yazılan sözlüğün Kur'ân'a yegâne kaynak muamelesi yaptığı⁷¹ ileri

⁶³ Michael George Carter, “Arabic lexicography”, *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, ed. MJ.L. Young vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 116.

⁶⁴ Eşref Ahmed Hafız, *el-İstişhâd bi'l-hadîsi'ş-şerîf fi'l-me'acimi'l-'Arabiyye* (İskenderiye- Azarit: Daru'l-Marife ve'l-Camiyye, ts.), 43-46.

⁶⁵ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, 47-51

⁶⁶ Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 52-137.

⁶⁷ Corcî Zeydan, *Târihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beirut: Menşûrat Dârü Mektebeti'l-Hayat), 617-618.

⁶⁸ Ahmed Muhammed Kadur, *Medhal ilâ fihî'l-lugati'l-'Arabiyye* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1999), 244.

⁶⁹ Bâtîlî, *el-Me'acimü'l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ*, 1992; Ömer, *el-Bahsü'l-lugavî*, 19; Muhammed Zağlul Sellâm, *Eseru'l-Kur'ân fi tatavvuru'n-nakdi'l-'Arabi ilâ âhiri'l-karni'r-râbi'l-hicri* (Mektebetü Şebab, ts.), 151.

⁷⁰ Emanî bint Abdillâh Aziz b. Abdillâh ed-Davud, *Eserü'd-Dilâli li'l-Müfessirîn fi'l-Mu'cemil'l-'Arabi -et-Tehzîb Nemûzecen-* (Mekke: Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1423), 10.

⁷¹ Stewart, “Poetic Licence And The Qur'anic Names Of Hell”, 196; Versteegh, “In Search of Meaning”, 54-55.

sürülmüştür. Hatta konulu lugavî risalelerin adlandırılmasında Kur'ân'daki sûre isimlerinin esin kaynağı olduğu dile getirilmiştir.⁷²

Sözlüklerin kaynakları meselesini somutlaştırmak için doğrudan isimlere referansla konuyu açıklığa kavuşturmak mümkündür. Örneğin Halîl b. Ahmed'in sözlüğünde Ebü'd-Dukayş, el-Münteca' et-Tâî, Ebû Mâlik Amr b. Kirkire, Ebû Mehdiyye el-Arabî ve Ebû Hîre gibi dilcilere referansın fazla olduğu ortaya konmuştur. Halîl, ihticac döneminin fasih dil ravilerinden Ebü'd-Dukayş'ı 47 defa anmıştır.⁷³ Ezherî'nin sözlüğünün kaynakları ise çölde esir düşüp Karmatîlerin esiri olarak çölde bedevîlerle birlikte geçirdiği iki yılda edindiği dil birikimi başta olmak üzere Ebû Ubeyd (*Garîbu'l-Mûsânef*), İbnü'l-A'râbî (öl. 231/846), İbnü's-Sikkît (öl. 244/858) (*İslâhu'l-mantık*), Ebû Ömer ez-Zâhid, Ebû Zeyd (*Nevâdir*), Lihyânî ve Halil b. Ahmed gibi müelliflerin eserleriyle Me'âni'l-Şur'ân ve Me'âni'l-hadîs literatürüdür.⁷⁴

Arapça sistemli sözlüklerin Kur'ân'ın gölgesinde şekillendiği doğrultusundaki algıyı oluşturma hususunda sözlük literatürünün gelişimi de referans sunar. Klasik Arapça sözlüklerin telifinden önce konulu eserler, garîbü'l-Kur'ân ve garîbü'l-Hadis türü kitapların hazırlandığı bilinmektedir. Bahsi geçen eserlerin kapsamlı Arapça sözlüklerin ilk nüveleri olduğu söylenebilir.⁷⁵ Dolayısıyla Kur'ân kelimelerini inceleyen müstakil eserlerin üslup, tema ve yapı bakımından kendinden sonraki müstakil sözlükleri şekillendirmesi mümkündür. Sözlüklerin teşekkülünde Kur'ân'ın etkisi azımsanacak ölçüde değildir. Zira fasih Arapçanın mükemmel

⁷² Yâkut, *Me'acimu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 62-65.

⁷³ Abdülaziz Yâsîn Abdullah, "Merviyâtü Ebi'd-Dukayş el-Lugaviyyetü fî Kitâbi'l-'Ayn", *Mecelletü Ehbâs Külliyyetü't-Terbiyyetü'l-Esâsiyyetü* 1/4 (2004), 87-104.

⁷⁴ Hammûdî Zeynüddin Abdülmeşhedânî, *ed-Dirâsât el-lugaviyye hilâle karnî'r-râbi el-hicrî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 187-193; Selahattin Kıyıcı, "Muhammed b. Ahmed Ezherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022); Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî, "Takdim", *Tehzîbu'l-luga*, thk. Abdüsselam Hârûn (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-amme li't-te'lif ve'l-enba ve'n-neşr ve ed-dâru'l-Mısıriyye li't-te'lif ve't-tercûme, 1964), 23; Schoeler, *The Genesis of Literature in Islam*, 117.

⁷⁵ Attâr, *el-Me'acimü'l-'Arabiyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*, 16-20.

numunesi olmak bakımından Kur'ân, dil ve edebiyat araştırmalarının ana kaynağıdır.⁷⁶

Sözlükler üzerindeki dinî etkiyi tespit etmeye yarayan en somut adımlardan biri Kur'ân ayetlerinin sözlüklerde ne kadar yer aldığı saptamak olabilir. Nitekim sözlüklerdeki Kur'ân ayetlerinin oranına bakarak bu eserlerin seküler oryantasyona uğrayıp uğramadığı tartışılmıştır. Klasik Arapça sözlüklerdeki ayet dağılımları incelendiğinde bunlar arasında büyük farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin Şeybânî (öl. 213/ 828) *Kitâbü'l-Cîm*'de sadece iki yerde Kur'ân ayetini zikrederken, şiirden 4300 satır alıntı yapmıştır.⁷⁷ Öte yandan ilk sistemli sözlük kabul edilen *Kitâbü'l-Ayn*'da 597, *Tehzîbü'l-luga*'da 1922, *es-Sihâh*'ta 760, *Mücmelü'l-luga*'da 211 ve *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*'da 603 ayete yer verildiği tespit edilmiştir. İstişhad maksatlı zikredilen ayetlerin sözlüklerdeki dağılımına bakıldığında Kur'ân ayetlerinin yaklaşık üçte birinin Ezherî'nin sözlüğünde zikredildiği görülür. *Tehzîbü'l-luga* ayet sayısı zenginliği ve *Mücmelü'l-luga* da az ayet içermesi bakımından birer istisna kabul edilirse diğer sözlüklerin her birinin Kur'ân'daki ayet sayısının onda biri kadar ayete yer verdikleri görülür.⁷⁸

Sözlüklerdeki dinî etkiyi özellikle ayet istişhadlarının kullanıldığı bağlamlarda görmek mümkündür. Klasik Arapça sözlüklerde ayet sayısının çokça zikredilişi, dolaylı olarak sözlüklerin zengin bir tefsir birikimini de naklettiğini ima eder. Bu imayı haklı kılacak analizler mevcuttur. Mesela Ramzi Baalbaki, *Kitâbü'l-Ayn*'ın Kur'ân metni araştırmalarıyla yakından bağlantılı olduğunu söylerken⁷⁹ Hilâlî, *Kitâbü'l-Ayn*'da 95 sûreden 626 ayetin yer aldığı şeklindeki sayım ve tasnifi verip

⁷⁶ Nihad M. Çetin, "Arap" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 30 Ağustos 2022).

⁷⁷ Seidensticker, "Lexicography Classical Arabic", 3/30-37.

⁷⁸ İbrahim Hilmi Karslı'nın tespitine göre eserde yaklaşık 520-521 ayete atıf yapılmıştır. bk. İbrahim H. Karslı, "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati Kitâbü'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 4/14 (Yaz 2004), 49-61. Züheyr Abdülmuhsin Sultân ise *Mücmelü'l-luga*'nın mukaddimesinde bu eserde 186 ayetle istişhad edildiğini iddia etmektedir. bk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân "Mukaddime", *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/46).

⁷⁹ Ramzi Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century* (Leiden: Brill Yayınları, 2014), 282-283.

Halil'in tefsir ilmindeki yerini lugavî tefsirin öncüsü olarak konumlandırır.⁸⁰ Halil'in yaptığı tefsirin salt lugavî tefsir kapsamında sayılacağını söyleyen bir başka araştırmacı da ed-Debbâsî'dir.⁸¹ Gilliot da *Kitâbü'l-Ayn*'daki tefsir malzemesinin zenginliğine değinir.⁸² Fakat burada Kees Versteegh'in ikazına dikkat etmek gerekir: O, Halil'in vahyi yorumlamak yerine leksikal unsurlara yoğunlaştığını söyleyerek *Kitâbü'l-ʿAyn*'in amaç bakımından tefsirlerden farklılaştığına vurgu yapar.⁸³ Sözlüklerde zikredilen ayet sayılarının, tefsir malzemesini de beraberinde getireceği yönündeki iddiayı Ezherî'nin sözlüğünden de test etmek mümkündür. Ezherî'nin kelimelerin dildeki karşılığını verirken açıklayacağı maddeye ayet ve hadis şevahidiyle başlaması, istisnai bir tutum olmayıp sözlükte istikrarlı bir şekilde devam eden bir üsluptur.⁸⁴ Klasik Arapça sözlükte dinî istişhadların sık kullanımı, dini dil aracılığıyla koruma arzusuyla izah edilmiştir. Sözlükte ayet ve hadisin yoğun kullanımı, kitabın kıymetini arttıran nitelikler arasında sayılır.⁸⁵ Lafızların delaletini açıklarken ayetlerin destek, kanıt konumunda kullanılmasıyla yetinmeyen Ezherî bunların tefsirini de zikreder. Onun sözlüğündeki tefsir verisinin bolluğunda evvelki mesailerinin mahsülü *et-Takrîb fi't-tefsîr* adlı tefsirinin de etkisi olmalıdır.⁸⁶ Kur'ân'ı anlamının onun nazil olduğu Arapçayı anlamakla mümkün olduğunu fark eden Ezherî'nin sözlüğünde dinî verilerin bolluğu tuhaf karşılanmaz. Aksine araştırmacılar, onun *Tehzîbü'l-Luga'yı* yazma gerekçesi olarak dinî faktörleri gösterirler. Nitekim dilbilgisi bakımından yeterli donanımına sahip olmayan kişilere Kur'ân'ın mücmelini, müteşâbihini ve garîbini öğretmek gibi dinî görevler Ezherî'ye izafe edilir. Hatta öyle ki klasik Arapça sözlükte tebellür eden tefsir bilgisi, Arapçası

⁸⁰ Hâdî Atiyye Matar el-Hilâlî, *Bevâkirü't-tefsîri'l-Kur'ânî 'inde'l-Halîli'bni Ahmed li'l-Ferâhidî* (Bağdat: Mektebetü'r-Risâle, 1991), 3.

⁸¹ Abdülaziz b. İbrahim ed-Debbâsî, "Ma A'rebuhu Halîl mine'l-Kur'ânî'l-Kerîm fi Kitâbi Sîbeveyhi", *Mecelletü'l-Cem'iyyeti'l-İlmiyye es-Su'ûdiyye li'l-Lugati'l-Arabîyye* 5 (h. 1431), 14.

⁸² Claude Gilliot, "The Use of Lexicography in the Great Qur'anic Commentary of al-Wahidi (d. 468/1076)", *The Meaning of the Word*, ed. Stephen R. Burge (Oxford: Oxford University Press, 2015), 121.

⁸³ Versteegh, "In Search of Meaning", 59.

⁸⁴ Haydâr Cebbâr Aydân, "el-Metnü'l-Lugavî fi'l-Mu'cemil'l-'Arabîyyi'l-Kadîm -Dirâse fi Keyfiyyeti'l-Muâlece-", *Mecelletü'l-Lugati'l-'Arabîyye ve Âdâbihâ* 6 (2008), 151-178.

⁸⁵ Ali b. Neff' Aleyyânî, *Akîdetü'l-İmam el-Ezherî* (Mekke: Dârü'l-Vatan, 1997), 61.

⁸⁶ İbn Abdillâh el-Vâsînî, *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga* (Cezayir: Ebî Bekr Belkâyid Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 3.

kıt müfessirlerin, okurları şüpheye sevk eden yorumlarına karşı bir önlem olarak tasarlanmıştır.⁸⁷ Fakat burada sorulması gereken soru şudur: Mademki Ezherî Kur'ân'ın yanlış tefsirinin önüne geçmek ve sahih tefsiri okura iletmek gibi gayelerle *Tehzîbü'l-Luğa* adlı sözlüğünü telif ettiyse neden doğrudan Kur'ân kelimelerine hasreder biçimde Kur'ân sözlüğü telif etmemiştir? Tefsir sahasına ilişkin müstakil telifatı bulunan sözlükçü, Kur'ân sözlüğü yazmak yerine kapsamlı bir dil sözlüğü yazmayı tercih etmiştir. Burada iki ihtimalden bahsetmek mümkündür: Ezherî öncesi dönemde "Kur'ân sözlüğü" namıyla eser üretimi yoktur. Hicrî II. ve III. asırlarda Kur'ân'ın sözlüğü kapsamına alınabilecek kitaplar vücûh-nezâir, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân türünde leksikografik içerikli yarı tefsir yarı sözlük addedilebilecek mahiyettedir. Dolayısıyla Ezherî de dil sözlüğü içerisine Kur'ân ve tefsir bilgisini serpiştirerek bu geleneği devam ettirmiş olabilir. Ezherî yeni bir türün icadına girişmeyip mevcut akımı sürdürmüş olabilir. İkinci ihtimale gelince, Kur'ân sözlüğü şeklinde müstakil bir tür icat etmenin zaten Ezherî'nin tasarrufunda olmadığından bahsedilebilir. Türlerin gelişiminin, zamana yayılan ve birbirine muhtelif ağlarla bitişen bir vasfa sahip olduğu iddia edilebilir. Ezherî ve çağdaşlarının kaleme aldıkları sözlük eserleriyle IV. asırda zirve çağını yaşayan Arapça sözlükçülük çalışmalarının adeta armağanı ve getirisi olarak yeni bir türün (Kur'ân sözlüklerinin) doğduğu söylenebilir. Ayrıca Ezherî'nin fıkıh sahasında garîb literatürü kapsamında zikredilebilecek bir sözlük hazırladığı bilinmektedir. Ezherî'nin kayıp kitaplarından biri sayılan *ez-Zâhir fî garîbi elfâzi'ş-Şâfi'i*'nin fıkıh alanındaki garîb türü eserler arasında en erken telif edilen kitap olduğu söylenmektedir. İsmail b. Yahyâ el-Müzenî (öl. 264/878), Şâfiî'nin (öl. 204/820) kitaplarından ihtisarla *Muhtasaru'l-Müzenî*'yi kaleme almıştır. Ezherî ise burada geçen ve nadir kullanılan, anlamı pek bilinmeyen kelimelerin sözlüğünü çıkarmıştır.⁸⁸ Bu bilgi de onun tabiatının sözlükçülüğe meyyal olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir. Bu bilginin işaret ettiği diğer önemli bir husus ise fıkıh alanında sözlük hazırlayan müelliften tefsirde de benzer bir teşebbüsün beklenebileceğidir. Neticede Ezherî sözlüğünü yazarken dokuz tefsir kaynağından

⁸⁷ Davud, *Eserü'd-Dilâli li'l-Müfessirîn fî'l-Mu'cemil'l-'Arabî -et-Tehzîb Nemûzecen-*, 5-7.

⁸⁸ Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*, 63; Baalbaki, *The Arabic Lexicographical Tradition*, 82; Kıyıcı, "Muhammed b. Ahmed Ezherî",

istifade etmiş,⁸⁹ Ferrâ'ya (öl. 207/822) 650 yerde, Zeccâc'a (öl. 311/923) 660 yerde atfı yapmış,⁹⁰ Kur'ân'ın muhafazasını Arapçanın muhafazasıyla örtüştürmüş,⁹¹ “ekserü'l-müfessirîn”, “ba'zu'l-müfessirîn”, “kâle'l-müfessirîn” ve “cemî'u'l-müfessirîn”, “ruviye fî ba'zi't-tefsîr”, “kîle fî tefsîri hâzihi'l-âye”, “kîle fî tefsîri hâzihi'l-lafz” siygalarıyla tefsir aktarımları yapmıştır.⁹² Bütün bunlar *Tehzîbü'l-Luga*'nın telifinde dinî motivasyonun hakim karakter olduğunu gösterebilir ama sözlüğün salt dinî gerekçeyle yazıldığı anlamına gelmez. Benzer şekilde *Tehzîb*'le çağdaş sayılabilecek diğer sözlüklerde bu nitelik göze çarpar. Ayet ve tefsir kullanımı *Tehzîb* kadar yoğunluk arz etmese de *Mücmelü'l-luga*'da şevâhid kullanımı açısından şiirden ve hadisten sonra ayetin yer alması ve 680 ayetin bu maksatla zikredilmesi mühimdir.⁹³ Bütün bu bilgilerden çıkarılabilecek sonuç, sözlüklerin teşekkülünde dinî, siyasî ve kültürel faktörlerin etkili olduğudur.

Sonuç

Klasik Arapça sözlükçülük çalışmaları, Arapça söz varlığını korumak gibi dil temelli saiklerle başlamıştır. Arapça konuşulan coğrafyada siyasî sınırların genişlemesine paralel olarak Arapça konuşan insanların sayısı artmış ve Arapçanın statüsü de değişmiştir. Bu değişim, Arapça kelimelerin anlam içeriklerinin genişlemesi ve lafızların fonetik dokusunun bozulması neticelerini de beraberinde getirmiştir. Söz konusu değişiklikler, dildeki kelimelerin kaybolacağı, bir milletin dil bakiyesinin zayıflayacağı yönünde endişeleri doğurmuştur. Dilcilerin tematik kelime derlemeleriyle başlayan sözlükçülük serüveni, kapsamlı sözlüklerin telif edilmesiyle sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*, Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga*, Ahmed b. Fâris'in *Mekâyisü'l-Luga* ve *Mücmelü'l-Luga* ve Cevherî'nin *es-Sıhah* adlı sözlükleri bu sistematik eserler arasında temsil değeri yüksek edebî yapıtlar olarak kabul görür. Bu sözlükler, dildeki bütün kelimeleri ele alma iddiasıyla yola çıkan sözlükler olmaları hasebiyle kapsamlı bir muhteva

⁸⁹ Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*, 33-36.

⁹⁰ Müsâid b. Süleyman b. Nâsır Tayyâr, *et-Tefsîrü'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Demmân: Dârü İbni'l-Cevzi, h. 1422), 411-412.

⁹¹ Hilâl, *Menâhicü'l-bahs*, 237.

⁹² İbn Abdillâh el-Vâsînî, *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga*, 154.

⁹³ Sultân, “Mukaddime”, 1/46.

sunarlar. Dil sözlükleri, Kur'ân kelimelerini de içermesi bakımından Kur'ân kelimelerine odaklanan müstakil Kur'ân sözlükleriyle ortak bir noktada buluşurlar. Klasik Arapça sözlüklerde Kur'ân ayetlerine yoğun atıfların bulunması, fıkıh-kelâm ve tefsir konularında kimi zaman uzun izahlar içeren dinî muhtevanın varlığı açısından bu araştırmada klasik Arapça sözlüklerin dinî gayelerle hazırlanıp hazırlanmadığı sorgulanmıştır. Sözlüklerin muhtevasının bütüncül bir şekilde tahlili, Arapça leksikografik faaliyetlerin tarihine dair okumalar sayesinde bu soru cevabını bulmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla erken dönem Arapça sözlük yazımını şekillendiren faktörler arasında dinî, kültürel ve siyasî unsurlar mevcuttur. Sözlüklerin teşekkülünü tek sebebe indirgemek aklen irrasyonel bir tutum olduğu gibi tarihsel verilerin sunduğu bilgilerle de mutabık değildir. Ayrıca sosyal bilim mantığı da bunu nakzetedmektedir. Nitekim kültür tarihinin kayda değer bir ürünü olan klasik Arapça sözlüklerin oluştuğu koşullardan azade bir şekilde ortaya çıktıklarını savunmak suretiyle onların oluşumunu sadece dinî etkiye hasretmek yanlış bir tutumdur. Bu düşüncenin arka planında dinin önemini vurgulamak ve dinin, kültürel eserlerin ortaya çıkışındaki öncü rolüne işaret etmek gibi masumane kaygılar olsa da bunun bilimsel bakış açısıyla uyuşmadığı ifade edilebilir. İslâm'ın ve Kur'ân'ın, Arapça sözlüklerin hazırlanmasında ciddi boyutta etkilerinin olduğu şüphesizdir. Nitekim sözlüklerin muhtevasına dair yapılan incelemeler bu hususu somutlaştırmaktadır. Fakat bunu yegâne şekillendirici unsur olarak takdim etmek hatalı olabilir. Bu makale, edebî tarihin siyasal tarihten bağımsız olamayacağı yönündeki düşüncüyü klasik Arapça sözlükler örneği üzerinden sunmaktadır. Nitekim eski Arap kültürünün canlandırılması ve himaye edilmesi gibi amaçlar da siyasî bağlamda ele alındığında, sözlük alanında eser üretiminin dinamikleri ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmada, klasik Arapça sözlüklerin teşekkülünün tek bir alana hasredilemeyeceği tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu araştırma, çok boyutlu ve kapsamlı eser olarak tarif edebileceğimiz ansiklopedik mahiyete haiz klasik Arapça sözlüklerin varlığını şekillendiren etmenleri okurun dikkatine sunmaktadır. Ancak hicrî ilk dört asrın sözlükçülük serüvenini tahlil etmeye çalışan bu araştırma, klasik Arapça sözlükçülüğün şerh ve haşiye dönemi olarak nitelendirilen sonraki süreçlerini ele almamaktadır. Özellikle hicrî dördüncü asır sonrasındaki sözlükçülük faaliyetlerini ve bu süreçteki değişim ve gelişimleri inceleyen müstakil

araştırmaların yapılması klasik Arapça leksikografik birikimin bütüncül bir bakışla ele alınmasına vesile olacaktır.

Kaynakça | References

- Abdullah, Abdülaziz Yâsîn. “Merviyyâtü Ebi’d-Dukayş el-Lugaviyyetü fî Kitâbi'l-‘Ayn”. *Mecelletü Ebhâs Külliyetü't-Terbiyyeti'l-Esâsiyyeti* 1/4 (2004), 87-104.
- Achrati, Ahmed. “Arabic, Qur’anic Speech And Postmodern Languages. What The Quran Simply Says?”. *Arabica* 55 (2008), 161-203. <https://doi.org/10.1163/157005808X310624>.
- Agius, Dionisius A. *Arabic Literary Works as a Source of Documentation for Technical Terms of the Material Culture*. Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 1984.
- Aleyyânî, Ali b. Nefî Aleyyânî, *Akidetü'l-İmam el-Ezherî*. Mekke: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Ali, İsâ Şehhâte İsâ. *el-'Arabiyye ve'n-nassi'l-Kur'ânî*. Kahire: Dârü'l-Kuba, 2000.
- Ali, Jamal. *A Study in Early Ismaili Lexicography: The Kitab al-Zina of Abu Hatim Ahmad b. Hamdan al-Razi*. California: University of California, 2005.
- Apak, Adem. “Şuûbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/suubiyye>
- Attâr, “Ahmed Abdülgafûr. Mukaddimetü's-Sihâh”. *Tâcü'l-luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*. Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî. 9. Beyrut: Dârü'l-Melâyîn, 1990.
- Attâr, Bevşetti. *el-Me'acimü'l-'Arabîyye ru'ye târihiyye ve takvîmiyye*. Cedide: Menşurât Câmîâ Şuayb ed-Dekkalî, 1990.
- Aydân, Haydâr Cebbâr. “el-Metnü'l-Lugavî fî'l-Mu'cemil'l-'Arabîyyi'l-Kadîm -Dirâse fî Keyfiyyeti'l-Muâlece-”. *Mecelletü'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbihâ* 1/6 (2008), 151-178.
- Baalbaki, Ramzi. *The Arabic Lexicographical Tradition from the 2nd/8th to the 12th/18th Century*. Leiden: Brill Yayınları, 2014.
- Baalbaki, Ramzi. *The Early Islamic Grammatical Tradition*. USA: Ushgate Yayınları, 2007.
- Bâtîlî, Ahmed b. Abdillâh. *el-Me'acimü'l-lugaviyye ve turuku tertîbihâ*. Riyad: Dârü'r-Râye, 1992.
- Berhume, İsâ. *Dirâse fi me'acîm 'Arabiyye*. Beyrut: Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-dirâsat ve'n-neşr, 2005.

- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Carter, Michael George. “Arabic lexicography”, *Religion, Learning and Science in the Abbasîd Period*, ed. M.J.L. Young vd., 106-117. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Çetin, Nihad M. “Arap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/arap#2>
- Davud, Emanî bint Abdillâh Aziz b. Abdillâh. *Eserü’ d-Dilâli li’l-Müfessirîn fi’l-Mu’cemil’l-‘Arabî -et-Tehzîb Nemûzecen-*. Mekke: Mekke Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, h. 1423.
- Debbâsî, Abdülaziz b. İbrahim. “Ma A’rebuhu Halîl mine’l-Kur’âni’l-Kerîm fi Kitâbi Sîbeveyhi”. *Mecelletü’l-Cem’iyyeti’l-‘İlmiyye es-Su’ûdiyye li’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 5 (h.1431), 11-74.
- Drory, Rina. *Models and Contacts: Arabic Literature and its Impact on Medieval Jewish Culture*. Leiden: Brill, 2000.
- Durgun, Recep. “Urdu Dilinde Sözlük Hazırlama Geleneği”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016), 367-382.
- Elmaz, Orhan. “Ramzi Baalbaki: The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 79/1 (2016), 175-176.
- Eşkâr, Muhammed Süleyman Abdullah. *Mu’cemu ‘ulûmi’l-lugati’l-‘Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995.
- Frye, Richard Nelson. *The Cambridge History of Iran The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs*. United Kindgom: Cambridge University Press, 2008.
- Gilliot, Claude. “The Use of Lexicography in the Great Qur’anic Commentary of al-Wahidi (d. 468/1076)”. *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 119-153. Oxford: Oxford University Press 2015.
- Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel vd. Ankara: İmaj Yayınları, 1993.
- Goldziher, Ignaz. *On the History of Grammar Among the Arabs*. çev. Kibga Devenyi vd. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1994.

- Günay, V. Doğan. *Sözcükbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçanın Söz Varlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Hâfız, Eşref Ahmed. *el-İstişhâd bi'l-hadîsi's-şerîf fi'l-me'acîmi'l-'Arabiyye*. İskenderiye-Azarit: Daru'l-Marife ve'l-Camiiyye, ts.
- Halîl, Hilmi. *el-Müvelled fi'l-'Arabiyye dirâse fi numuvvi'l-lugati'l-'Arabiyye ve tatavvurihâ ba'de'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1985.
- Hammûdî, Hâdi Hasan. *Ahmed b. Fâris riyâdâtühü fi'l-bahsi'l-lugavî ve't-tefsîri'l-Kur'ân ve'l-meydâni'l-edebî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Hamzâvî, Muhammed Reşâd. *Min Kadâya'l-mu'cemil'l-'Arabî*. Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1986.
- Hârûn, Abdüsselam. "Takdim". *Tehzîbu'l-luğa*. mlf. 5-32. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-amme li't-te'lif ve'l-enba ve'n-neşr ve ed-dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-tercüme, 1964.
- Haywood, John. *Arabic Lexicography it's History and it's Place in the General History of Lexicography*. Leiden: Brill Yayınları, 1960.
- Hilâl, Abdulgaffâr Hamid. *Menâhicü'l-bahs fi'l-lisâniyyât ve ilmi'l-mu'cem*. Kahire: Dârü'l-Kirâbi'l-Hadîs, 2010.
- Hilâlî, Hâdî Atiyye Matar. *Bevâkirü't-tefsîri'l-Kur'ânî 'inde'l-Halîli'bni Ahmed li'l-Ferâhidî*. Bağdat: Mektebetü'r-Risâle, 1991.
- Hüseyin, Tâhâ. *Câhiliye Şiiri Üzerine*. çev. Şaban Karataş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- İkbal, Ahmed Şarkâvî. *Mu'cemü'l-me'acîm*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Jackson, Howard. *Lexicography: An Introduction*. New York: Routledge, 2003.
- Kadur, Ahmed Muhammed. *Medhal ilâ fikhî'l-lugati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999.
- Kara, Ömer. "el-Furûku'l-Lugaviyye'nin Bir Kur'ân İlmi Olma İmkânı Üzerine". *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. ed. Bilal Gökkır vd. 241-274. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2009.
- Karlı, İbrahim H. "Kur'ân Tefsiri Açısından İlk Arap Lügati Kitâbü'l-Ayn'ın Değerlendirilmesi". *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*. 4/14 (2004), 49-70.

- Kâsımî, Ali. *el-Mu‘cemiyetü’l-‘Arabiyye beyne’n-nazariyye ve’t-tatbîk*. Lübnan: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 2003.
- Kâsımî, Ali. *İlmu’l-luğa ve sına‘âtü’l-mu‘cem*. Riyad: İmâdeti Şuûni’l-Mektebât, 1991.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Lugatü’l-‘Arabiyye ve ‘ulûmuhâ*. Dimaşk: Mektebetü’n-Neşr, 1971.
- Kezâre, Salah. “fî’l-Mu‘cemiyeti’l-‘Arabiyye kütübü’l-elfâz ve mu‘cemi’l-meânî”. *Mecelle Mecmau’l-Luga el-‘Arabiyye bi-Dimaşk*.
- Kıyıcı, Selahattin. “Muhammed b. Ahmed Ezherî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamsiklopedisi.org.tr/ezheri-muhammed-b-ahmed>
- Kumanlı, Mustafa Samet. “Lugatı Türki Arabi Farisi’de Kullanılan Sözlükçülük Yöntemleri Üzerine”. III. *Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* ed. Erdoğan Boz vd. 608-625. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Meydinî, İbn Huveylî el-Ahtar. *el-Mu‘cemü’l-luğaviyyi’l-‘Arabî: mine’n-neş’eti ile’l-iktimâl*. Cezayir: Dârü Hûme, ts.
- Muhtar, Cemal. “İslâmda Sözlük Çalışmaları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3, (1985), 363-370.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu‘cemü’l-‘Arabî -neş’etuhu ve tatavvuruhu-*. Kahire: Dârü Mısr, 1988.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *el-Bahsü’l-lugavî ‘inde’l-‘Arab*. Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 1988.
- Sayılı, Aydın. “Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”. *Araştırma Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 5-69.
- Schoeler, Gregor. *The Genesis of Literature in Islam from the Aural to The Read*. çev. Shawkat M. Toorawa. Edinburg: Edinburgh University Press, 2009.
- Seidensticker, Tilman. “Lexicography: Classical Arabic”. *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*. 3/30-37. Leiden: Brill, 2008.
- Sellâm, Muhammed Zağlul. *Eseru’l-Kur‘ân fi tatavvuru’n-nakdi’l-‘Arabî ilâ âhiri’l-karni’r-rabii’l-hicrî*. Mektebetü Şebab, ts.

- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.
- Shah, Mustafa. "The Arabic Language". *The Islamic World*. ed. Andrew Rippin. 261-277. New York - London: Routledge Yayınları, 2008.
- Sharif, Mian Muhammed. *A History of Muslim Philosophy*. Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. ed. İrfan Aycan. 83-128. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Stewart, Devin. "Poetic Licence and The Qur'anic Names of Hell: The Treatment of Cognate Substitution in Al-Raghib Al-Isfahani's Qur'anic Lexicon". *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 195-253. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Sultân, Züheyr Abdülmuhsin. "Mukaddime". *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. 7-8. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Şahin, İskender. "İbn Dureyd'in Cemheretu'l-Luga Adlı Eserinin Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2013), 79-99.
- Şantavî, Râid Ferîd Necîp Tâfiş-Münîr Teysîr Mansûr. "Tasvirü'l-Hayaâti'l-İctimâiyye 'inde'l-'Arab fî Kitâbi'l-'Ayn". *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fî'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdâbiha* 8 (2012), 223-246.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleyman b. Nâsır. *et-Tefsîrü'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Demmân: Dârü İbni'l-Cevzi, h. 1422.
- Temiz, Bilal. "İlk Filolojik Çalışmalar Döneminde Kur'ân-ı Kerim'in Arapçaya Kazandırdıkları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2003), 303-346.
- Topaloğlu Ahmet - Kaçalın, Mustafa S. "Sözlük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 30 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk#3-turkce>
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslâm ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Vâsînî, İbn Abdillâh. *Cuhûdu Ebî Mansûr el-Ezherî fi't-Tefsîr fi Mu'cemihî Tehzîbi'l-Luga*. Cezayir: Ebî Bekr Belkâyid Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013.

Versteegh, Kees. "In Search of Meaning: Lexical Explanation in Early Qur'anic Commentaries". *The Meaning of the Word*. ed. Stephen R. Burge. 43-66. Oxford: Oxford University Press, 2015.

Webb, Peter A. *Creating Arab Origins: Muslim Constructions of al-Jāhiliyya and Arab History*. London: University of London, Doktora Tezi, 2014.

Yâkut, Mahmut Süleyman. *Me'acîmu'l-mevzu'at fi dav'i ilmi'l-lugati'l-hadîs*. İskenderiye: Dârü'l-Mârifeti'l-Camiiyye, 1994.

Zeydan, Corci. *Târihu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Menşûrat Dârü Mektebeti'l-Hayat. ts.